

BUYRUQ NUTQIY AKTLARIDA IJTIMOYIY KONTEKST OMILLAR

Nasridinov Muxridin Vaslidin o'g'li

Farg'ona davlat universiteti "Ingliz filologiyasi kafedrası" o'qituvchisi

e-mail: mv.nasridinov@pf.fdu.uz

<https://orcid.org/0000-0001-9796-8162> +998916810944

Annotatsiya: Ushbu maqolada pragmalingsvistika sohasi haqida ma'lumot beriladi. Turli tizimli tillar ingliz, o'zbek hamda nemis tillarida "buyruq" nutqiy aktini voqelantiruvchi ijtimoiy kontekst omillari, pragmalingsvistik omillar tadqiq qilinadi.

Tayanch so'z va iboralar: Buyruq, nutqiy akt, pragmatika, pragmalingsvistika, ijtimoiy kontekst omillari, stilistik muvofiqli va ijtimoiy mavqe

Muloqot jarayoni ishtirokchisi bo'lgan illokutiv nutqiy akt egasi mavqe jihatdan kontekstda tinglovchidan yuqori ekanligi, unga keskin buyruq va kuchli baland ohangda urg'u berish imkonini yaratsa, qarama-qarshi tomon uchun esa hurmat tamoyillari asosida nutqiy akti shakllantirish majburiyatini yuklaydi. Yuqorida bayon etilgan misollarning har birida ikki xil mavqedagi adresant va adresatlarning ishtiroki mavjud bo'lib, kontekstda ishtirok etgan shaxs o'zidan mavqe jihatdan yuqori shaxsga buyruq emas, iltimos nutqiy akt mezonlaridan foydalanadi yoki buyruq nutqiy aktining xushmuomalalik elementlariga rioya qilgan holda murojat etadi. Misol uchun o'zbek tilidagi misolda Turop akaning mavqe jihatdan yuqoriligi unga dadil buyruq berish imkonini beradi: "Turop aka "xafa qilaman,, degan so'zlarni xuddi peshonangdan otib tashlayman, degandek bir ohangda aytdi". Ingliz tilidagi misolda ham komandir o'z qo'l ostidagi xodimga hech ikkilanmay ("Make it sooner") buyruq nutqiy aktini bayon etadi. So'nggi misolda esa, ijtimoiy mavqega ega adresant ruxsat nutqiy akti bilan birga buyruq nutqiy akti orqali adresatga chegara (Komme in 2 Tagen wieder) belgilab qo'yadi.

Ushbu komponentlarning yana biri *ijtimoiy masofa* (social distance) bo'lib, u adresant va adresat o'rtasida amalga oshiriladigan buyruq nutqiy aktlari ijrosida muhim ahamiyatga egadir. Murojaat qiluvchi shaxs tinglovchi bilan bir-biriga psixologik yaqinlik yoki ijtimoiy masofaga bog'liq ravishda xushmuomalalik kategoriyalariga mos nutqni tanlashi zarur. Ingliz olimi S.Levinson va P.Braun o'z tadqiqotlarida adresant tomonidan yuborilgan nutqiy akti xushmuomalalik kategoriyasiga asosan *ijobiy xushmuomalalik* va *salbiy xushmuomalalik* kabi turlarga ajratgan³⁵.

1.Pass me the salt. (Tuzni menga uzatib yubor.)

2. Could you pass me the salt, please! (Tuzni menga uzatib bera olasizmi, iltimos!)

Birinchi misolda berilgan buyruq illokutiv nutqiy akti so'zlovchining ijtimoiy psixologik yaqin insoniga nisbatan qo'llanilgan bo'lsa, ikkinchi misolda esa ijtimoiy masofa mavjud,

³⁵Stilwell J. Pragmatics. – New York: Routledge, 1999. – P. 20.

ya'ni notanish shaxsga nisbatan qo'llanilgan. Turli tizimli tillarda *ijtimoiy kontekst* omillari til bilan chambarchas bog'langan holda tadqiq etiladi. S.Levinson va P.Braun tomonidan nutqiy aktlarning ijobiy va salbiy jihatlari mantiqan to'g'ri tadqiq etilgan. Chunki, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi mavjud distansiya har qanday muloqotning xushmuomalalik komponentlaridan foydalanish jarayonida adresantga ma'lum bir bosim, masuliyat yuklaydi. O'zaro yaqin munosabatda bo'lgan nutq so'zlashuvchilar (yaqin do'stlar, aka-uka, opa-singil) muloqotida esa erkinlik hukmron bo'ladi. Muloqotda ushbu omillardan to'g'ri va munosib foydalanish so'zlashuvchilar o'rtasida do'stona munosabatni o'rnatish va uni saqlashda muhim omillardan biri sanaladi.

3. *Stilistik muvofiqlik (Stylistic appropriateness)*. Ushbu omilda inson psixologiyasining asosiy sohasi hisoblangan xushmuomalalik elementlaridan to'g'ri foydalana olish, vaziyatdan kelib chiqib munosib illokutiv akti tanlay bilish muhim ahamiyat kasb etadi. Stilistik muvofiqlik suhbat jarayonida ijtimoiy kontekst omillariga bog'liq holda tinglovchiga nisbatan rasmiy yoki norasmiy ravishda, me'yoriy chegara talablariga mos tarzda adresant o'z maqsadini adresatga bayon etishidir. Masalan:

O'zbek tilida: “ – Professor Sherzodga qarab yana jilmaydi: – Sizga bir maslahat: Ko'p kuyunchak bo'lavermang!. Yurak kasalligi aksariyat ikir-chikir tashvishlardan kelib chiqadi” (O'.Xoshimov. “Nur borki, Soya bor”)

Ingliz tilida: *On the phone: –David? – “It's Strathmore,” the voice replied. “Hoping for a younger man?” The voice chuckled. – “No, sir,” Susan said, embarrassed. – “David Becker 's a good man. Don't ever lose him.” – “Thank you, sir.” (Telefonda: –David? –Bu Stratmor, – javob berdi ovoz. “Yoshroq yigitni kutganmiding?” ovoz kulib yubordi. –Yo'q, ser, – dedi Syuzan xijolat bo'lib. – Devid Bekker yaxshi odam. Uni hech qachon yo'qotmagin.” – “Rahmat Janob,,)*

(Dan Brown. “Digital fortress”)

Nemis tilida: *“Ich möchte dahinten im Garten sitzen!” Dort hatte er nämlich oft mit seinem Vater zusammen Limonade getrunken. “Gut, Junge, gehen wir in den Garten”, und setzten sich mit Timm in den Schatten einer dicken alten Kastanie. (“Men ana u yerdagi bog'da o'tirmoqchiman!” U o'sha yerda otasi bilan tez-tez limonad ichardi. – Yaxshi, bolam, kettik, bog'ga kiramiz va Timm bilan katta eski kashtan daraxti soyasida o'tirishdi. (James Kruss. “Timm Thaler”)*

Yuqoridagi misollarning har birida kontekstdagi barcha omillar va elementlar hisobga olingan holda buyruq nutqiy akti shakllangan. Masalan, o'zbek tilidagi misolda adresant va adresat o'rtasida paydo bo'lgan vaziyat illokutiv nutqiy akti iltimos yoki kuchli buyruq shaklida emas, balki maslahat (*ko'p kuyunchak bo'lavermang!*) ma'nosi ifodalangan. Ingliz tilidagi misolda esa, *“Don't ever lose him* „, nutqiy aktining shakllanishida undan avvalgi nutqiy akt (–David? –*“It's Strathmore,*) sabab bo'ladi. Uchunchi misolda ham *“Gut, Junge, gehen wir in den Garten,,* buyruq nutqiy akti yuqorida bayon etilgan adresat istagiga asosan shakllanadi.

Muloqot shakllanar ekan, ularni bir butunligini tashkil etishi va har bir nutqiy aktning zanjir holatida bir-biriga bog‘lanishi stilistik muvofiqlik asosida paydo bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Celce-Mucia M. Rethinking the role of communicative competence in language . In: E.S. Alcon and M.P. Safant (Eds.). Intercultural Language Use and Language Learning. – Springer, 2007. – P. 41-47 .
2. Ishihara N., Cohen A. Teaching and Learning Pragmatics: Where Language and Culture Meet. – London: Pearson, 2010. – 370 p.
3. Celce-Murcia M., [Olshtain](#) E. Discourse And Context In Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 200. – 21 p.
4. Ҳақимов М., Газиёва М. Прагматингвистика асослари. Дарслик. – Фарғона: Classic, 2020. – 420 6.
5. Serle J. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 320 p.
6. Stilwell J. Pragmatics. – New York: Routledge, 1999. – 348 p.